

ТЕОРІЯ І МЕТОДОЛОГІЯ ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 94:323.2

<http://doi.org/10.46869/2707-6776-2022-20-1>

Розумюк В.М.

<https://orcid.org/0000-0001-6745-5358>

ТОТАЛІТАРНИЙ СПАДОК ПОСТРАДЯНСЬКИХ КРАЇН: ТЕОРЕТИЧНА РЕФЛЕКСІЯ ПРОБЛЕМАТИКИ ТОТАЛІТАРИЗМУ

Досліджено теоретичну рефлексію тоталітарного феномену. Констатовано, що в сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, до того ж, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формуютьорюючих і сутнісних рис призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання всюдисущого універсального позачасового характеру.

Визначено, що в процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна авторитарна диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимациї, ототожнювалася з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачилася як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства. Доведено, що втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноновживаний емоційно забарвлений негативний епітет поставили під сумнів наукову цінність самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимациєю політики силової конфронтації двох ворожих блоків. Нагальні потреби боротьби з радянською комуністичною експансією вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на стереотипні збірки міфів і пропагандистських штампів, одноманітних звинувачень і нудних прокльонів, що зумовило перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристику «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до Холодної війни».

Зроблено висновок, що попри перманентну кризу теорії тоталітаризму відродження авторитарних диктатур в першій чверті ХХІ століття обумовило нову хвилю популярності вже призабутих наукових концепцій. Їх евристичний потенціал ще далеко не вичерпаний, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ століття, інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Ключові слова: тоталітаризм, теорія, фашизм, комунізм, ідеологія, терор.

Впродовж останніх років міжнародна спільнота в черговий раз переживає революційні зміни. Безумовно, протягом останніх століть було б важко віднайти таке покоління європейців, яке не вважало кризу свого часу найважливішою і доленосною, проте події останнього десятиліття свідчать не просто про крах ялтинсько-потсдамської системи післявоєнного врегулювання і черговий переділ геополітичного простору планети, але й ведуть до фундаментальних перетворень в суспільному житті всього людства, символізуючи собою початок формування якісно нових соціально-політичних обрисів світу.

Актуальність дослідження тоталітарного феномену зумовлена наявністю цілого комплексу гострих теоретичних і практичних проблем, нагальна потреба вирішення яких стоїть нині перед міжнародною спільнотою. В наш час прискіплива увага до цієї теми викликана загальним усвідомленням її важливості, адже, дещо перефразуючи Б. Муссоліні, можна впевнено стверджувати, що ніхто не зможе досягнути і правильно зрозуміти історію ХХ ст., якщо не візьме до уваги це складне явище. Побудова стабільного і певного майбутнього видається абсолютно неможливою, якщо проігнорувати одну з ключових проблем минулого, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ ст., інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Особливо велику актуальність дослідження тоталітарної проблематики має для України. Здобувши незалежність внаслідок розпаду Радянського Союзу, наша країна повинна водночас поєднувати демонтаж застарілих авторитарних владних структур та інститутів разом із розбудовою власної держави. Необхідність проведення демократичних перетворень, лібералізації та емансипації політичного життя соціуму, модернізації країни і створення механізмів громадянського суспільства потребує від нас теоретичного осмислення сутності тоталітарного феномену, критичного аналізу його еволюції та внутрішньої логіки життєдіяльності, опрацювання і узагальнення як позитивного, так і негативного досвіду трансформації інших посттоталітарних держав.

Знання людей про політичні інститути соціуму може бути так само різноманітним, як і самі люди. Теоретична рефлексія в суспільно-гуманітарних дисциплінах завжди несе на собі глибокий відбиток індивідуальності вченого, неповторності та унікальності його особистого світосприйняття і світовідношення, тому в демократичному суспільстві плюралізм наукового дискурсу видається єдиною можливим шляхом пізнання реального світу. Відомий американський філософ Т. Кун у своїй відомій роботі «Структура

наукових революцій» цілком правомірно охарактеризував розвиток науки як процес конкурентної боротьби між різними угрупованнями вчених, об'єднаних навколо певної наукової концепції, внаслідок чого з будь-якого серйозного питання формується своєрідне мультипарадигмальне поле конкуруючих теорій [1].

Тому не дивно, що від самої своєї появи таке складне суспільно-політичне явище, як тоталітаризм, викликає серед науковців запеклі суперечки щодо витоків, природи і структури цього феномену. Проте діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих та сутнісних рис тоталітаризму призвели до антагоністичних розходжень у тлумаченні – від повного заперечення самого факту його існування до надання цьому явищу всюдисущого універсального позачасового характеру. Ситуація, коли незважаючи на тривалу дискусію з тоталітарної проблематики не вдалось не лише сформуванню загальноприйнятну теорію, але й чітко визначитись з предметом суперечок, змушує згадати один з парадоксальних законів Мерфі – кількість наукових концепцій завжди обернено пропорційна обсягу реальних знань про об'єкт дослідження [2, с. 51].

За умов надзвичайно заплутаного стану розробки даної теми видається абсолютно необхідним проаналізувати хрестоматійні західні та вітчизняні підходи до проблеми тоталітаризму, розглянувши процес формування основних його теорій в політичній науці.

Як відомо, термін «тоталітарний» у політичній обіг запровадив Б. Муссоліні, проте вперше його застосував близький до дуче відомий італійський філософ Дж. Джентіле, охарактеризувавши в середині 1920-х рр. фашизм як «тотальну концепцію життя» [3, ч. 2, с. 93]. Майже відразу після цього деякі ліберали-антифашисти (Дж. Амендола, П. Гобетті) почали вживати це слово як синонім жорстокої диктатури для критики режиму особистої влади Муссоліні, підкреслюючи його всеохоплюючий характер. Дуче перетворив тавро ганьби на схвальний епітет, і вже за кілька років цей термін (особливо у сполученні «тоталітарна держава») перетворився в найбільш уживане слово італійського політичного лексикону.

В англійській літературі термін «тоталітарний» вперше з'явився в перекладі роботи Л. Стурцо «Італія і фашизм» у 1926 р., а потім його було застосовано в двох статтях Дж. Джентіле, надрукованих в американському журналі «Foreign Affairs» у 1928 р. [3, ч. 2, с. 93-94]. З 1929 р. англійська преса почала широко вживати це слово не лише стосовно до фашистської Італії, але й до комуністичного режиму в СРСР і націонал-соціалістичного руху в Німеччині – як політичних феноменів, що різко контрастують з парламентськими демократіями Заходу.

Нарешті, в 1933 р. прикметник «тоталітарний» з'явився в додатку до Оксфордського словника англійської мови як неологізм [4, р. 107]. Упорядники посилались на цитати з квітневого номеру журналу «Сучасний огляд»

(Contemporary Review, April, p. 453) про передвиборну ситуацію в Німеччині, в якій вказувалось, що «фашизм (нацизм) відмовляється розглядати себе як тоталітарний режим і вступає в електоральну боротьбу на тій же основі, що і його противники», та журналу «Таймс» (Times), де описувалась «реакція проти парламентаризму... на користь тоталітарної або унітарної держави, чи то фашистської, чи то комуністичної» [5, p. 716].

Першою працею, що була присвячена проблемі тоталітаризму і дістала широкого розголосу, стала книга колишнього активного члена компартії Німеччини і впливового діяча Комінтерну Франца Боркенау «Тоталітарний ворог» (1940 р.). Ця робота була написана у відповідній соціально-політичній атмосфері 1930-х рр., коли руйнівні наслідки I світової війни поєдналися з не менш катастрофічними результатами економічної кризи 1929-1932 рр., зруйнувавши традиційні для більшості країн Європи політичні і класові структури. Розклад і маргіналізація багатьох соціальних верств спричинили девальвацію понять і цінностей ліберальної демократії, а криваві диктаторські режими, що постали за тих непевних часів, проголосили себе справжніми народними урядами, які покликані дати людям реальну свободу, відмінну від фальшивої плутократичної свободи західного лібералізму. Тому спроба Ф. Боркенау осмислити і охарактеризувати новий політичний феномен була спрямована не стільки на науковий аналіз різноманітних аспектів досліджуваного комплексу проблем, скільки на мобілізацію громадської думки Заходу перед обличчям ворожих автократичних режимів А. Гітлера, Й. Сталіна і Б. Муссоліні. У своїй роботі він відтворив найбільш типові оцінки цих диктатур в англійській ліберальній пресі, тим самим заклавши підвалини відразу кількох найбільш поширених і популярних в наш час концепцій тоталітаризму.

Характеризуючи сучасне йому суспільство, колишній комуніст вважав, що воно наче в паралічі застигло між минулим і майбутнім, і ця тріщина пролягла в душі кожної людини. В цих умовах, внаслідок повного краху індивіда та індивідуальності як фундаментального принципу життя соціуму, виник тоталітаризм, і хоча цей процес тією чи іншою мірою захопив усі індустріальні країни, найбільше постраждала Центральна та Східна Європа. Ф. Боркенау поставив своїм завданням переконати читача у тому, що війна в Європі носить характер ідеологічної боротьби між ліберальними державами Заходу і тоталітарною Німеччиною, яку активно, хоча і не завжди прямо і відкрито, підтримує Радянський Союз. На його думку, ці дві країни намагаються нав'язати свій тип політичного режиму всьому світу за допомогою тоталітарної революції, і саме цей факт протиставляє їх західній цивілізації. Німецький публіцист в гострополемічній манері проводив паралелі між гітлерівською Німеччиною і сталінським СРСР, кваліфікуючи нацизм як коричневий більшовизм, а більшовизм – як червоний фашизм [6, p. 209]. Їх подібність, на його думку, полягала у формуванні політичної системи партією на чолі з

вождем, які не терплять конкуренції і прагнуть до монополії на владу в межах тоталітарних режимів, що поєднують риси тиранії і охлократії: «Нацистський режим – це деспотична автократія, але водночас він являє собою панування натовпу» [6, р. 151]. Різні системи цінностей та розбіжності в ідеологічній доктрині між Радянським Союзом і гітлерівською Німеччиною є другорядним чинником, оскільки тоталітаризм зневажає будь-яку ідеологію, визнаючи провідним принципом правління лише повноту контролю над країною, тож відмінності між ними полягають лише у ступені втілення головної ідеї – захоплення усєї повноти влади: «Росія нині є зразковою тоталітарною країною, а комунізм – найбільш чиста і логічна форма тоталітаризму» [6, р. 229]. Зрештою, солідаризуючись з лібералами, Ф. Боркенау вважав тоталітаризм прямо і безпосередньо пов'язаним із соціалізмом: «Тоталітарна революція – це фактично... соціалістична революція, передбачена К. Марксом, хоча пролетаріат і не виступає в якості суб'єкта цієї революції. Вона веде, попри усі сподівання К. Маркса, не до більшої свободи, а до тиранії декласованих клік над власним народом, не до міжнародного співробітництва, а до нестримних націоналістичних конфліктів, не до тріумфу науки, а до появи нових варварських релігій, не до любові, а до ненависті [6, р. 239]... фашизм – найбільш крайня політична форма соціалізму» [6, р. 104].

В цілому до II світової війни на Заході термін «тоталітаризм» вживався переважно щодо авторитарних режимів фашистської Італії, нацистської Німеччини і комуністичного СРСР. Так, в «Енциклопедії суспільних наук» (1934 рік, стаття «Держава») як тоталітарні характеризувались усі однопартійні диктатури, проте у низці видань (наприклад, Вебстерівський «Міжнародний словник» 1939 р.) проводилось різке розмежування між радянською і фашистською (нацистською) системами, до того ж прикметник «тоталітарна» вживався лише стосовно до останньої [3, ч. 2., с. 94].

З початком агресії Німеччини проти Радянського Союзу і майже впродовж усєї війни про тоталітарність сталінського режиму переважно не згадувалось. Водночас всіляко підкреслювалось протистояння ліберальних демократій США і Великої Британії агресивним тоталітарним диктатурам А. Гітлера і Б. Муссоліні. Лише в останній період війни з'явилися праці Ф. Хайека «Шлях до рабства» (1944 р.) і К. Поппера «Відкрите суспільство і його вороги» (1944 р.), в яких відомі вчені намагались відстежити джерела сучасного тоталітаризму.

Ф. Хайек, продовжуючи ліберальну традицію свого вчителя Л. фон Мізеса, обґрунтовував взаємопов'язаність тоталітаризму із соціалізмом, економічним контролем, централізованим плануванням, суб'єктивізмом і волюнтаризмом у прийнятті рішень на основі політичної мотивації, колективістським суспільством і повною мобілізацією виробництва. Обстоюючи свою точку зору, він наголошував, що економічна свобода обумовлює політичну, а право власності – права людини. Об'єднавши комунізм і нацизм на їх соціалістичному

фундаменті, він акцентував увагу на небезпеці «creeping socialism» (повзучого соціалізму), який замість обіцяної дороги до свободи являється стовповим шляхом до рабства [7].

Першочергово К. Поппер, відзначаючи неспроможність різних суспільних наук дати чітке пояснення тоталітаризму, витоки цього феномену вбачав у певному напрямі політичної філософії, який починаючи аж від Геракліта і Платона («батька тоталітаризму») йде до Гегеля і Маркса. Протиставляючи «відкрите суспільство» Західної цивілізації різноманітним теоретичним схемам і практичним типам «закритого суспільства», він вважав: «Тоталітаризм в його нинішньому розумінні приналежний до традиції так само давньої, як і власне наша цивілізація» [8, т. 1, с. 13], – а сучасний тоталітаризм – це «лише один з епізодів у вічному бунті проти свободи, що відрізняється від попередніх не так своєю ідеологією, як тим, що його вожді успішно втілили одну з найзухваліших мрій своїх попередників – зробили бунт проти свободи народним рухом» [8, т. 2, с. 69-70].

Після завершення II світової війни на Заході розпочався справжній «тоталітарний бум», викликаний з одного боку величезним інтересом громадськості до цього феномену, а з іншого – багатим фактичним матеріалом з життя нацистської Німеччини і фашистської Італії. Але нагальні потреби ідеологічної боротьби з радянською комуністичною експансією і необхідність легітимації «охоти на відьом» в умовах «Холодної війни» вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на нудні збірки пропагандистських штампів, звинувачень і прокльонів. Більшість з цих праць були забуті відразу після їх написання, а серед робіт, що залишили помітний слід у формуванні теорії тоталітаризму, потрібно відзначити працю Х. Арндт «Походження тоталітаризму» (1952 р.), в якій авторка (також надто емоційно) намагалась дослідити і проаналізувати політичні, ідеологічні, соціологічні та психологічні засади цього складного суспільного явища. Вона стверджувала, що тоталітарний режим характеризується наявністю чотирьох ключових елементів, які відіграють роль каркасу для підтримки усєї політичної системи країни. Це: всесильна сакральна ідеологія; механізми безперервного масового терору; містичний вождь, який викликає водночас любов і ненависть; квазіпартія – корпорація володарів, що функціонує з безкінечними махінаціями всередині себе [9].

Х. Арндт вважала, що тоталітарний режим трансформує структуровані класи в маргіналізовані маси, знищуючи тим самим будь-яку соціальну стратифікацію у суспільстві, витісняє партійну систему масовим рухом, а не диктатурою однієї партії, зміщує центр влади з армії в таємну поліцію і проводить зовнішню політику, відкрито зорієнтовану на світове панування. На її думку, для тоталітаризму характерні радикальні і навіть екстремістські засоби досягнення своєї мети, принципово інша система цінностей, що зрештою призводить до руйнування соціальних, правових, політичних традицій

суспільства і побудови нових політичних інститутів. Обравши в якості моделі цього царства насильства нацистський концтабір, Х. Арендт акцентувала увагу на абсолютній непередбачуваності цих систем, бажанні правлячих режимів знищити здатність спільноти розрізняти факт та фікцію, прагненні переконати населення у відносній цінності людського життя та індивідуального буття [9, р. 47].

Нарешті, в 1956 р. вийшла спільна праця Карла Фрідріха і Збігнева Бжезінського «Тоталітарна диктатура і автократія», що стала етапною при формуванні класичної теорії тоталітаризму в західній політичній науці. Автори закликали інших дослідників відмовитись від крайнього редуccionізму в тлумаченні тоталітарного феномену, коли специфіка політичного режиму виводилась з психічних аномалій і моральних патологій правлячої еліти, зіпсованості національного характеру або «моральної кризи нашого часу». Вони стверджували, що лише застосовуючи комплексний аналіз такого складного явища, як тоталітаризм, можна сконструювати його адекватну модель. В їх інтерпретації тоталітаризм постав як певна «система, в якій передовими технічними інструментами політичної влади без жодних обмежень володіє централізоване керівництво елітного руху, метою якого є здійснення тоталітарної революції, що передбачає зміну самих людей на підставі довільних ідеологічних догм, які поширюються владою в атмосфері єдності всього населення, що штучно підтримується насильницькими методами» [10, р. 295].

Характеризуючи особливості цієї системи, К. Фрідріх ще в 1954 р. у доповіді на науковій конференції висунув тезу про подібність нацизму та комунізму в їх базових показниках, оцінивши тоталітарну державу і суспільство як абсолютно унікальні феномени, що не мають жодних історичних аналогів, визначивши п'ять притаманних лише їм ознак [11]. Додавши до них в 1956 р. централізоване керівництво економікою, автори таким чином запропонували чи не перше чітко окреслене політологічне визначення основних параметрів тоталітарного режиму, яке у подальшому дістало назву «тоталітарного синдрому». Він містить у собі:

1) Офіційну ідеологію, яка охоплює всі життєво важливі сторони людського буття і містить у собі хіліастичний заклик, заснований на категоричному неприйнятті існуючого ладу і прагненні завоювати світ заради створення нового суспільства.

2) Очоловану однією людиною («диктатором») єдину масову партію, що містить у собі відносно невелику частину населення (до 10%) і яка організована за ієрархічною та олігархічною ознаками. Вона стоїть над бюрократичною державною організацією або повністю з нею переплетена, а ядро партії пристрасно і щиро віддано ідеології та готове усіляко сприяти її поширенню.

3) Систему терористичного поліцейського контролю, що підтримує партію, але також здійснює нагляд і над нею в інтересах вождів. Терор спрямований не лише проти ворогів режиму, а й проти довільно обраних класів, до того ж

здійснюється з використанням досягнень сучасної науки і, особливо, психології.

4) Технологічно обумовлений і майже всеохоплюючий контроль партії і її відданих кадрів над усіма засобами масової інформації.

5) Аналогічно технічно обумовлений майже повний контроль над усіма збройними силами.

6) Централізований контроль і керівництво усією економікою шляхом бюрократичної координації її раніше незалежних складових, який, зазвичай, поширюється на більшість інших громадських організацій і суспільних груп [10, р. 9-10].

В опублікованій в 1969 р. статті К. Фрідріх зробив кілька уточнюючих поправок до «тоталітарного синдрому». На його думку, тоталітарний контроль охоплює не лише армію і засоби масової комунікації, але також усі суспільні організації, окрім того він не обов'язково здійснюється політичною партією, а може знаходитись в руках будь-якої правлячої в даній державі еліти [3, ч. 2, с.96]. Проте в цілому його позиція не зазнала суттєвих змін, незважаючи на справжній шквал критичних зауважень.

Саме з 1950-х рр. в науковому світі розпочалась справжня теоретична битва навколо комплексу основних проблемних питань щодо тоталітарного феномену – в чому полягає сутність цього явища, коли воно з'явилося вперше і які фактори спричинили його появу?

Ще на Нюрнберзькому процесі міністр промисловості нацистської Німеччини А. Шперер охарактеризував гітлерівський режим як «першу диктатуру індустріальної держави в епоху сучасної техніки», наголошуючи на необхідності для її існування таких технічних засобів як телефон, телеграф та радіо, за допомогою яких «80 млн. людей були позбавлені самостійного мислення і підпорядковані волі однієї особи» [12, с. 677-678].

К. Фрідріх і Зб. Бжезінський поділяли цю думку, і, вказуючи на глибинний зв'язок між індустріалізмом і тоталітаризмом, акцентували увагу на появі тоталітарних режимів лише за умов масової демократії і сучасних технологій. Визначаючи тоталітаризм як принципово нову форму політичної влади, що характерна лише для ХХ ст., вони обґрунтовували свою позицію аксіоматичним твердженням про виникнення таких режимів на базі масових рухів в суспільстві, де маси почали відігравати значну політичну роль і пояснювали їх функціонування притаманними саме для ХХ ст. технічними засобами. Фактично вони стверджували, що тоталітарна диктатура – це автократія, заснована на сучасній технології і масовій легітимації [10].

Подібний підхід відразу наразився на заперечення щодо припустимості обумовлення типу політичного панування технологічними категоріями, а також був підірваний нагадуванням про численні масові рухи у минулому. До того ж, деякі дослідники вважали тоталітаризм просто несумісним з науково-технічним прогресом. Наприклад, К. Дейч, визначаючи основними ознаками

тоталітаризму мобілізацію мас державою, єдність керівництва та ефективну виконавчу владу, висловив свою впевненість, що подібні режими «захлинуться в океані дрібниць» через свою недостатню гнучкість і нездатність до пристосування [13, р. 308-332], а М. Восленський взагалі охарактеризував тоталітаризм як «прорив феодального минулого у наш час», «феодальну контрреволюцію» [14, с. 598]. Цілком природно, що в межах одного з напрямів дослідження тоталітарного феномену була здійснена спроба віднайти політичні режими, аналогічні диктатурам ХХ ст., у далекому минулому. Продовжуючи започатковану ще М. Бердяєвим традицію розуміння тоталітаризму як явища світової історії, що поступово сформувалось із авторитарних традицій давніх диктаторських режимів [15], різні дослідники розпочали численні екскурси в минуле.

Типовими для цього напрямку можна вважати роботу Б. Мура «Політична влада і соціальна теорія» (1958 р.), в якій автор, залежно від способу здійснення насильства, розрізняв централізовану (вертикальну) і децентралізовану (горизонтальну, «народну») форми тоталітаризму. Заперечуючи принципову новизну цього феномену та його характеристику як явища лише ХХ ст., Б. Мур відносив до передіндустріальних типів тоталітарних режимів централізований тоталітаризм династій Цінь в Китаї та Маурія в Індії, кальвіністську Женеву та плем'я Зулу. На його думку, в цих країнах бюрократичні структури і таємна поліція використовували терористичні методи контролю і публічні звинувачення для досягнення поставленої правителями мети, яка передбачала завоювання інших країн або захист від ворогів, протидію або сприяння певним соціальним змінам у суспільстві [16].

Мабуть, найбільш вдалою серед праць подібного плану стала робота К. Віттфогеля «Східний деспотизм: порівняльне дослідження тотальної влади» (1957 р.). Пояснюючи появу і функціонування деспотичних режимів Сходу будівництвом іригаційних споруд, автор сформулював концепцію «гідравлічного суспільства», привертаючи увагу до подібності країн «реального соціалізму» і східних деспотій, оскільки в обох випадках пануючою верствою є правляча бюрократія. Проте, відзначаючи схожість іригації в сільському господарстві та важкої індустрії (діяльність, яка складає безпосередню базу будь-якого виробництва, але не створює товарів для споживання), К. Віттфогель все ж не наважився віднести СРСР до «азіатського способу виробництва», аргументуючи свою позицію тим, що в соціалістичних країнах відбувається індустріалізація, а східні деспотії – «агроменеджерський лад» [17].

Серед праць німецьких дослідників тоталітарного феномену необхідно відзначити працю Е. Нольте «Фашизм в його епоху» (1963 р.), де автор спробував створити типологію фашизму на основі всеосяжно-універсального тлумачення цього феномену. Відмовившись йти шляхом конструювання ідеального типу тоталітарного режиму з найбільш яскравих рис, притаманних реальним історичним диктатурам, він, натомість, вибудував свою

чотирискладову шкалу, намагаючись зважено підійти до проблеми диференціації диктатур і не зводити реальні історичні політичні системи до їх штучної типологізації. Ця схема включала: авторитаризм; ранній фашизм; звичайний фашизм; тоталітаризм, до того ж, на його думку, до тоталітаризму наближались лише крайні, радикальні форми фашизму: «Між полюсами авторитаризму і тоталітаризму простягається дуга від режиму Пілсудського, через політичний тоталітаризм фалангістської Іспанії аж до всеохоплюючого в своїй тенденції тоталітаризму Гітлера і Муссоліні» [18, с. 32-33].

Значну увагу на Заході було приділено вивченню суспільних проблем і психологічних аспектів функціонування тоталітарного феномену. Стверджуючи, що без врахування соціально-психологічних аспектів функціонування соціуму неможливо зрозуміти сутність політичних процесів у суспільстві Т. Адорно, Е. Фромм та В. Райх заклали підвалини неофрейдистської інтерпретації тоталітарного феномену. Виникнення тоталітарних режимів вони розглядали як похідну «непродуктивних людських орієнтацій» та ірраціональної природи людини. На їх думку, перехід від традиційного до сучасного типу соціуму викликав у суспільстві невротичну реакцію, коли звільнення і раціоналізація мислення внаслідок різноманітних психічних патологій і аномалій дивним чином перетворилося на свою протилежність і спричинили «втечу від свободи». У своїх роботах вони акцентували увагу на формуванні в тоталітарній державі певного психологічного типу людини з деформованою чи, навіть, зруйнованою індивідуальністю. Як писав Е. Фром: «Це відчуття епохи тоталітаризму особливо точно відображено в п'єсах італійського драматурга А. Піранделі. У його персонажів немає власного “я”, власної сутності. Особистість у нього є лише відображенням того, що від неї очікують інші, особистість – це все що вам буде завгодно» [19, с. 212].

В середині 1960-х рр. загальна теорія тоталітаризму опинилась в глибокій кризі. Втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення терміну на загальноновживаний негативний епітет поставили під сумнів його наукову цінність, а політика «розрядки» завдала відчутного удару по репутації самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послуговуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. З'явилися заклики відмовитись від вживання цього терміну і використання теорії тоталітаризму в наукових цілях як штучної конструкції, мертвої схоластичної схеми з псевдонауковими постулатами, релікту протистояння часів «Холодної війни». Так, американський політолог Г. Спіро, узагальнюючи для «Міжнародної енциклопедії суспільних наук» різноманітні концепції тоталітаризму, разом із тим був змушений порушити питання і про евристичну цінність подібних теорій. На його думку, оскільки суспільні науки постійно розробляють нові концепції і більш детально аналізують політичні системи, а політики знаходять

нові шляхи модернізації, все це надає можливості уникнути необхідності сліпо копіювати ті методи, які використовувались раніше, тому використання поняття «тоталітаризм» стає все більш проблематичним і разом із зникненням тоталітарних країн, можливо, скоро взагалі зникне із вжитку і сам термін [20, р. 112]. Природно, що наприкінці 1960-х рр. в деяких американських енциклопедіях з суспільних наук з'явилися оцінки концепції тоталітаризму «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» [21, с. 81], а Е. Нольте в інтерв'ю газеті «Frankfurter Allgemeine Zeitung» від 16.07.1968 р. назвав її «додатком до Холодної війни» [22, с. 580].

Крім того, саме на цей час припадає пік популярності теорії конвергенції, прибічники якої стверджували, що відбувається поступова ліквідація принципових особливостей, зближення і злиття західної капіталістичної і східної комуністичної моделей розвитку, внаслідок чого створюється «єдине індустріальне суспільство». Відповідно, термін «тоталітаризм» можна з таким же успіхом було застосовувати як щодо СРСР, так і до західних демократій.

Наприклад, Г. Маркузе в своїй відомій роботі «Одномірна людина» (1964 р.) як тоталітаризм тлумачив не лише управління суспільством терористичними методами, але й нетерористичне економіко-технічне координування життєдіяльності спільноти, яке здійснюється за рахунок маніпулювання потребами звичайної людини. На його думку, сам спосіб організації технологічної основи сучасного індустріального суспільства примушує його бути тоталітарним, до того ж «тоталітаризму сприяє не лише специфічна форма уряду і правлячої партії, але також специфічна система виробництва і розподілу, яка цілком може бути сумісна з “плюралізмом” партій, преси, “сил-суперників” тощо» [23, с. 4]. В результаті цього «в розвиненій індустріальній цивілізації панує комфортабельна, спокійна, поміркована демократична несвобода, що свідчить про технічний прогрес», а в суспільстві формується модель одномірного стандартного мислення і поведінки.

Крах сподівань на лібералізацію радянського режиму і придушення «Празької весни» поновили інтерес західної громадськості і наукової спільноти до вивчення тоталітарного феномену, але акценти в дослідженнях були зміщені від аналізу загальнотеоретичних аспектів проблеми з моралізаторським підтекстом, до вивчення структурно-функціональних особливостей тоталітарних політичних систем. Так, якщо в 1940-50-х рр. всі однопартійні режими розглядалися як тоталітарні і принципово однакові, то наприкінці 1960-х рр. ця проблема вирішувалася вже інакше.

Наприклад, Реймон Арон в роботі «Демократія і тоталітаризм» сконструював ідеальні типи багатопартійного, однопартійного і безпартійного режимів, пов'язавши тоталітарну модель з політичною системою, де одна партія дістає монопольне право на політичну діяльність: «Вона бере на озброєння революційну (в розумінні докорінного перевлаштування світу) ідеологію, якій надає статусу єдиного авторитету, а у подальшому – офіційної державної

істини, що слугує найвищим джерелом легітимації. Більшість видів економічної діяльності етатизованого суспільства знаходиться в руках держави або підпорядковується їй, на всі види діяльності накладає свій відбиток офіційна істина. Оскільки все одержавлене, будь-який злочин в господарській чи іншій сфері перетворюється на ідеологічний. Як результат тотального панування держави та ідеології – політизація всіх людських вчинків і, як завершальний акорд – терор, одночасно поліцейський та ідеологічний» [24, с. 231].

Дж. Сарторі в роботі «Партії і партійні системи» поділяв однопартійні режими на «уніпартизм прагматичний», «уніпартизм авторитарний», «уніпартизм тоталітарний» на основі чотирьох критеріїв: ролі ідеології у суспільстві, ступеня примусу і мобілізації населення, політики правлячої партії стосовно до інших організацій та масштабів волонтаризму. В тоталітарній однопартійній системі ідеологія могутня і тотальна, ступінь примусу високий, владні структури намагаються знищити інші організації, а волонтаризм безмежний і непередбачуваний. При авторитарному однопартійному режимі ідеологія більш слабка і нетотальна, ступінь примусу – середній, політика у відношенні до інших організацій носить обмежувальний, а не деструктивний характер, волонтаризм (в цілому) передбачуваний. Нарешті, в прагматичній однопартійній державі ідеологія не має, чи майже не має значення, примус слабкий, владні структури намагаються увібрати в себе інші організації, волонтаризм обмежений [25, р. 227].

За ознаками культурної секуляризації та автономії підсистем запропонували розрізняти політичні системи Г. Алмонд і Б. Пауел у праці «Порівняльна політика». На їх думку, сучасні політичні системи (тоталітаризм, авторитаризм і демократія) характеризуються значно вищим ступенем структурної диференціації і культурної секуляризації, ніж примітивні та традиційні типи, а тоталітаризм, водночас, у порівнянні з іншими політичними моделями сучасності, відзначається вкрай низькою автономією підсистем. Виділяючи радикальний та консервативний різновиди тоталітаризму, Г. Алмонд і Б. Пауел мотивували це необхідністю розрізняти особливості радянської і німецької його версій, оскільки за гітлерівського режиму нацистська ідеологія набула квазірелігійних форм хтонічного культу раси, а політична система була менш диференційованою і навіть не намагалась наслідувати демократію [26].

В цілому ж протягом 1970-80-х рр вивчення тоталітарного феномену відбувалось переважно в межах більш ранніх його концепцій шляхом їх доповнення, деталізації та незначної корекції, без появи принципово нових теорій. Американський політолог М. Кертіс в роботі «Тоталітаризм» запропонував наступний узагальнюючий перелік характеристик тоталітаризму, що зустрічається в західній політичній науці:

1) Офіційна і єдина існуюча ідеологія чи сукупність поглядів, які суспільство зобов'язується сповідувати і які стають фундаментом створення нового типу політичного і соціального ладу та нової людини.

2) Монополія на контроль не лише над політичним, економічним, соціальним та культурним життям суспільства, але й приватним життям людей, так само і над їх мисленням з метою підкорення всього суспільства.

3) Використання терору, концентраційних таборів і політичної поліції для створення атмосфери повної покори і постійно існуючої загрози для кожної особи.

4) Ієрархічно побудована однопартійна система або режим, створений на основі якого-небудь руху, в якому повністю відсутнє поняття плюралізму в тому сенсі, який у нього вкладають демократи Заходу.

5) Підкорення всіх особистих, суспільних і колективних інтересів, які можуть сприяти розвитку справжньої природи окремої особистості.

6) Як наслідок вищезгаданого, наголос на централізацію влади, єдність і інтеграцію, за яких опозиція і навіть інакодумство розглядаються як злочин.

7) Скасування будь-яких законних обмежень на дії тих, в чийх руках зосереджена влада.

8) Монополія на контроль над засобами масової інформації, над системами освіти і культури з метою мобілізації суспільства.

9) Відсутність усвідомлених вільних виборів.

10) Монополія на контроль над зброєю і збройними силами.

11) Заперечення права громадян на виїзд за кордон, а в окремих випадках і на пересування всередині країни.

12) Централізоване планування економіки, в якій на процес виробництва здійснюють вплив зовнішні фактори, а споживання контролюється з метою накопичення інвестиційного капіталу.

13) Виключність правителя-диктатора, чия особистість може стати вирішальним фактором, що визначатиме природу даного режиму [27, р. 7-9].

Починаючи з середини 1980-х рр. акценти у дослідженнях західних політологів різко змістились від аналізу сутності тоталітарного феномену, до вивчення процесу демократизації та трансформаційних посттоталітарних перетворень, і хоча несподіваний та ніким не передбачений розпад СРСР завдав нищівного удару по репутації «радянологів», праці Зб. Бжезінського, С. Хантінгтона, П. Шмітера, Л. Діамонда, Дж. Ді Палми, М. Платнера, С. Ліпсета стали вагомим внеском у формування нової течії досліджень – так званої «літератури про перехід» (transition literature).

Інший науковий напрям розвивався як перегляд застарілих традиційних концепцій тоталітаризму в західній політичній науці. Наприклад, Дж. Сарторі гостро критикував тенденцію до творення мертвих схоластичних моделей і схем, згідно яких будь-яке суспільство розглядалось або як демократичне, або як тоталітарне. На його думку, крах радянського комуністичного режиму наочно довів, що ці моделі не завжди були правильними і об'єктивними [28].

С. Тормей у своїй роботі також доводив невідповідність деяких традиційних штампів і стереотипів західної політології реаліям політичної історії ХХ ст. Він

стверджував, що теза Л. фон Мізеса і Ф. фон Хаска про централізоване планування економікою, яке нібито є «шляхом до рабства», суперечить фактам, адже нацистська Німеччина – один з класичних прикладів тоталітарної держави – не мала централізованого планування, водночас як після II Світової війни західні демократії здійснювали значно більш масштабне втручання в економіку, і не ставали при цьому тоталітарними. На його думку, Х. Арендт настільки захопилась описом Радянського Союзу і нацистської Німеччини як імперій, в яких управляла ідеологія, звільнена від традицій і будь-яких проявів людської природи, що вона виявилась неспроможною осягнути і зрозуміти їх справжній реальний характер. Якщо К. Фрідріх, Зб. Бжезінський та Х. Арендт вважали, що тоталітаризм намагався зруйнувати традиційне суспільство і перетворити населення на маргіналізовані маси, то С. Тормей у своїй роботі доводив, що нацистський режим відбудовував і реставрував багато елементів традиційного німецького суспільства, перешкоджаючи його модернізації [29].

В Радянському Союзі перші спроби теоретичного осмислення власного тоталітарного минулого були пов'язані з хрущовською «відлигою», коли після смерті Й. Сталіна дещо послабшав шалений тиск державно-бюрократичного апарату. Проте навіть в цих умовах помірної «свободи» роботи дослідників переважно локалізувались в межах офіційної версії «сталінізму – культу особи», що була висунута і обґрунтована потужною пропагандистською машиною на чолі з М. Суловим. В рамках цієї концепції сталінська диктатура, терор та масові репресії розглядались як своєрідна абсолютна історична випадковість, що була викликана переродженням особистості деяких членів керівництва країни і, перш за все, особливостями природи Й. Сталіна. Маючи на меті апологетизацію ідеологічних засад і політичних інститутів радянської системи, ця неокарлейлівська версія виглядала особливо цікаво у порівнянні з теорією одноосібного творення нацистського і фашистського режимів Гітлером і Муссоліні, що і нині досить поширена на Заході. Пояснюючи «перегини» помилковим відходом партії від ленінського курсу, радянські історики навіть не намагались створити власну концепцію тоталітаризму. Після відставки Хрущова і часткової реабілітації імені та діяльності Й. Сталіна дослідження у цьому напрямі були згорнуті і відновлені лише під час горбачовської «перебудови».

Серед дисидентів особливою популярністю користувались вітчизняні адаптації теорій Б. Ріцці та Дж. Бернхема щодо формування партійно-державної бюрократичної еліти – групи новітніх пригноблювачів і експлуататорів. Так, М. Джилас та М. Восленський у своїх роботах дійшли висновку про утворення нового правлячого прошарку в умовах нібито безкласового соціалістичного суспільства і спробували довести антагоністичність інтересів загалу суспільства та нової псевдобюрократії. Але і серед дисидентів спроби осмислення тоталітарного феномену носили переважно історико-дескриптивний характер, майже ніхто з них не намагався сформулювати свій варіант характерних ознак

тоталітаризму. Як виняток можна назвати хіба що роботу Ж. Желева «Фашизм. Тоталітарна держава», в якій автор назвав основними характеристиками цього явища насильницьке встановлення однопартійної системи (одновладдя) шляхом знищення інших партій; зрощення партії з державою; уніфікацію всього суспільного життя; авторитарний образ мислення; культ національного вождя, концентраційні табори [30].

Проте все ж було б неправильно стверджувати, що в Радянському Союзі і країнах колишнього соцтабору тоталітарний феномен не вивчався взагалі. Тоталітаризм переважно тлумачився як авторитаризм, етатизм – «повний (тотальний) контроль держави над усіма сферами життєдіяльності суспільства, одержавлення усіх легальних організацій, дискреційні (тобто не обмежені законом) повноваження влади, заборона демократичних організацій, ліквідація конституційних прав і свобод, мілітаризація суспільного життя, репресії» [31, с. 124]. Загалом концепція тоталітаризму в СРСР розглядалась в межах фашистської парадигми, а сам термін, по суті, являвся більш м'яким синонімом слова фашизм і означав жорстоку диктатуру (наприклад, «тоталітарний режим Х. Перона»). Але оскільки інтерпретація фашизму («терористичної диктатури найбільш реакційних сил монополістичного капіталу») в комуністичній пропаганді була безпосередньо пов'язана з капіталізмом, це означало що і «тоталітаризм є наслідком панування фінансового капіталу» [32, с. 45], тож цей термін можна було вживати стосовно до будь-якої капіталістичної країни. І хоча він застосовувався головним чином щодо фашистської Італії і нацистської Німеччини, М. Горбачов у доповіді на XXVII з'їзді КПРС міг досить логічно заявити, що «в Сполучених Штатах прогресивним тенденціям доводиться пробиватися через систему монополістичного тоталітаризму, зазнаючи постійного тиску з боку реакції» [33, с. 9].

Якщо західна пропаганда активно використовувала концепцію тоталітаризму, стверджуючи фактичну тотожність нацистського і комуністичного режимів, то радянські ідеологи наголошували на теорії фашизму, що дозволяла поєднати США і гітлерівську Німеччину в межах одного суспільно-політичного ладу. Втім, в СРСР намагались уникати вживати це слово, лише зрідка використовуючи його для підсилення негативного емоційного фону. Західні ж дослідження з проблем тоталітаризму в Радянському Союзі та інших країнах соціалістичного табору характеризувались як «ідеологічний додаток до воєнно-стратегічних і зовнішньополітичних планів американського імперіалізму» [22, с. 571] та нещадно критикувались в роботах Е. Черняка, Б. Шабада, Б. Марушкіна, В. Хайзе, Е. Вятра.

Підсумовуючи, можна констатувати, що в сучасній політології не існує єдиної загальноприйнятої наукової теорії тоталітаризму, окрім того, незважаючи на довготривалу розробку цієї проблеми, дослідникам не вдалось навіть чітко визначитись з предметом дискусії, тож діаметрально протилежні відповіді на принципові питання щодо формоутворюючих і сутнісних рис

призвели до антагоністичних розходжень у поглядах на це складне явище в суспільно-політичному житті соціуму – від повного заперечення самого факту його існування до надання всюдисущого універсального позачасового характеру.

В процесі розвитку теорії тоталітаризму на Заході сформувалось кілька взаємодоповнюючих, а подекуди і взаємовиключаючих концепцій, в межах яких цей феномен інтерпретувався як «закрите суспільство» та особливо жорстока беззаконна автократична диктатура, що ґрунтується на сучасній технології і масовій легітимації, ототожнювався з соціалізмом, однопартійністю, терором і авторитаризмом, тлумачився як продукт ірраціональної психолого-характерологічної структури свідомості звичайного індивіда та «непродуктивних людських орієнтацій» в умовах народження масового суспільства.

Втрата чіткості критеріїв оцінки і перетворення самого терміну на загальноповживаний емоційно забарвлений негативний епітет поставили під сумнів наукову цінність самої концепції тоталітаризму, яка і без того зазнала значної ідеологічної компрометації, надто часто послугуючи квазітеоретичною легітимацією політики силової конфронтації двох ворожих блоків. Нагальні потреби боротьби з радянською комуністичною експансією вкрай негативно позначились на науковій цінності і якості значної частини досліджень, перетворивши їх на стереотипні збірки міфів і пропагандистських штампів, одноманітних звинувачень і нудних прокльонів, що зумовило перманентну кризу концепції тоталітаризму та її характеристику «швидше як метафори, ніж чіткої наукової теорії» та «додатку до Холодної війни».

В Радянському Союзі і країнах соціалістичного табору внаслідок жорсткого пресингу партійно-державної бюрократичної машини і відірваності від загальносвітового розвитку суспільно-політичної думки дослідники навіть не намагались розробляти власні оригінальні теорії тоталітаризму. В цілому цей феномен розглядався в межах загальної парадигми фашизму як закономірний результат «терористичної диктатури найбільш реакційних і агресивних сил монополістичного капіталу», а сам термін, по суті, являвся більш м'яким синонімом слова фашизм. Проте застосовувався він дуже рідко, насамперед через активне використання західною пропагандою, внаслідок чого вся теорія тоталітаризму в СРСР розцінювалась як «ідеологічний додаток до воєнно-стратегічних і зовнішньополітичних планів американського імперіалізму». Спроби осмислити власне минуле локалізувались переважно в межах офіційної версії «сталінізму – культу особи», коли репресії та інші «порушення соціалістичної законності» пояснювались відходом партії від ленінського курсу, що було зумовлене переродженням особистості деяких членів керівництва країни та, перш за все, особливостями натури Й. Сталіна. В дисидентських же роботах головним чином акцентувалась увага на злочинах радянського режиму та наголошувалось на створенні в умовах нібито

безкласового суспільства нового бюрократичного панівного прошарку, що є антагоністом решти соціуму.

Попри перманентну кризу теорії тоталітаризму відродження авторитарних диктатур в першій чверті ХХІ століття обумовило нову хвилю популярності вже призабутих наукових концепцій. Їх евристичний потенціал ще далеко не вичерпаний, тож, незважаючи на поступове віддалення від політичних катастроф ХХ ст., інтерес у суспільстві до тоталітаризму не просто не падає, але й постійно зростає, наукові дискусії не лише не вгамовуються, але й загострюються і поглиблюються, отримуючи з кожним наступним поколінням новий зміст та різноманітні відтінки, що особливо актуально звучать при підведенні підсумків минулого, вирішенні проблем сучасності та окресленні перспектив майбутнього.

Список використаних джерел та літератури

1. Кун Т. Структура научных революций. М.: Прогресс, 1975. 288 с.
2. Питер Л. Дж. Закон Мерфи. Минск: Попурри, 1997. 352 с.
3. Тоталитаризм: Что это такое ? Исследование зарубежных политологов. В 2-х частях. М.: РАН, 1993.
4. International Encyclopedia of the Social Sciences / Ed. By D.L. Sills, London: Collier-MacMillan, 1982. Vol. 16. 602 p.
5. The Encyclopedia Americana. International Edition. Americana corporation 1970. Vol. 26. 1025 p.
6. Borkenau F. The Totalitarian Enemy. London: Faber and Faber, 1939. 254 p.
7. Хайек Ф. Дорога к рабству. М.: Экономика, 1992. 176 с.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги. В 2-х томах. К.: Основи, 1994.
9. Arendt H. The Origins of Totalitarianism. New York: Harcourt, Brace, 1966. 526 p.
10. Friedrich C.J., Brzezinski Zb. Totalitarian dictatorship and autocracy. Cambridge (Mass): Harvard University Press, 1965. 438 p.
11. Friedrich C.J. The Unique Character of Totalitarian Society. *Totalitarianism. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*. March 1953. Cambridge (MA), 1964. P. 94-123.
12. Шпеер А. Воспоминания. Смоленск: Русич, 1997. 694 с.
13. Totalitarianism / Ed. by C.J. Friedrich. Cambridge (Mass), 1956. 376 p.
14. Восленский М.С. Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза. М.: Советская Россия, МП Октябрь, 1991. 623 с.
15. Бердяев Н. Истоки и смысл русского коммунизма. М.: Наука, 1990. 220 с.
16. Moore B. Political Power and Social Theory: Six Studies. Cambridge (Mass): Harvard university press, 1958. 128 p.
17. Wittfogel K. Oriental Despotism (a comparative study of total power). New Haven: Yale University Press, 1957. 556 p.
18. Нольте Э. Фашизм в его эпохе. Новосибирск: Сибирский хронограф, 2001. 568 с.
19. Фромм Э. Бегство от свободы. М.: Прогресс, 1990. 271 с.
20. Spiro H.J. Totalitarianism. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York, 1968. Vol. 16. P. 106-117.
21. Тоталитаризм как историко-культурный феномен. Сборник науч. работ / Под ред. А.А. Кара-Мурзы. М.: АН СССР, 1989. 395 с.
22. История фашизма в Западной Европе. М.: Наука, 1978. 612 с.

23. Маркузе Г. Одномерный человек. Исследование идеологии Развитого Индустриального Общества. М.: REFL-book, 1994. 340 с.
24. Арон Р. Демократия и тоталитаризм. М.: Текст, 1993. 303 с.
25. Sartori G. Parties and party system. A framework for analysis. London: Cambridge University Press, 1976. Vol. 1. 425 p.
26. Almond G., Powell B. Comparative Politics: Developmental Approach. Boston: Little and Brown company, 1966. 235 p.
27. Curtis M. Totalitarianism. London: New Brunswick, 1980. 148 p.
28. Sartori G. Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*. 1993. Vol. 5, № 1. P. 5-22.
29. Tormey S. Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism. Manchester University Press, 1992. 202 p.
30. Желев Ж. Фашизм. М.: Новости, 1991. 335 с.
31. Большая Советская Энциклопедия. М.: Советская Энциклопедия, 1977. т.26. 624с.
32. Тольятти П. Лекции о фашизме. М.: Политиздат, 1974. 200 с.
33. Матеріали XXVII з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К.: Видавництво політичної літератури України, 1986. 422 с.

References

1. Kun, T. (1975). *Struktura nauchnykh revolyutsiy* [The structure of scientific revolutions]. Moskva: Progress. [In Russian].
2. Piter, L. Dzh. (1997). *Zakon Merfi* [Murphy's Law]. Minsk: Popurri. [In Russian].
3. (1993). *Totalitarizm: Chto eto takoye ? Issledovaniye zarubezhnykh politologov* [Totalitarianism: What is it? Study of foreign political scientists.]. V 2-kh chastyakh. Moskva: RAN. [In Russian].
4. Sills, D.L. (eds), (1982). *International Encyclopedia of the Social Sciences*. London: Collier-MacMillan, Vol. 16. [In English].
5. (1970). *The Encyclopedia Americana*. International Edition. Americana corporation. Vol. 26. [In English].
6. Borkenau, F. (1939). *The Totalitarian Enemy*. London: Faber and Faber. [In English].
7. Khayyek, F. (1992). *Doroga k rabstvu* [Road to slavery]. Moskva: Ekonomika. [In Russian].
8. Popper, K. (1994). *Vidkryte suspil'stvo ta yoho vorohy* [The open society and its enemies]. V 2 tomakh. Kyiv: Osnovy. [In Ukrainian].
9. Arendt, H. (1966). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Harcourt, Brace. [In English].
10. Friedrich, C.J. & Brzezinski, Zb. (1965). *Totalitarian dictatorship and autocracy*. Cambridge (Mass): Harvard University Press. [In English].
11. Friedrich, C.J. (1964). The Unique Character of Totalitarian Society. *Totalitarizm. Proceedings of a Conference Held at the American Academy of Arts and Sciences*. March 1953. Cambridge (MA), pp. 94-123. [In English].
12. Shpeyer, A. (1997). *Vospominaniya* [Memories]. Smolensk: Rusich. [In Russian].
13. Friedrich, C.J. (1956). *Totalitarianism*. Cambridge (Mass). [In English].
14. Voslenskiy, M.S. (1991). *Nomenklatura. Gospodstvuyushchiy klass Sovetskogo Soyuz* [Nomenclature. The ruling class of the Soviet Union]. Moskva: Sovetskaya Rossiya, MP Oktyabr'. [In Russian].
15. Berdyayev, N. (1990). *Istoki i smysl russkogo kommunizma* [Origins and meaning of Russian communism]. Moskva: Nauka. [In Russian].
16. Moore, B. (1958). *Political Power and Social Theory: Six Studies*. Cambridge (Mass): Harvard university press. [In English].
17. Wittfogel, K. (1957). *Oriental Despotism (a comparative study of total power)*. New Haven: Yale University Press. [In English].
18. Nol'te, E. (2001). *Fashizm v yego epokhe* [Fascism in his era]. Novosibirsk: Sibirskiy khronograf. [In Russian].

19. Fromm, E. (1990). *Begstvo ot svobody* [Escape from freedom]. Moskva: Progress. [In Russian].
20. Spiro, H.J. (1968). Totalitarianism. *International Encyclopedia of Social Sciences*. New York, Vol. 16, pp. 106-117. [In English].
21. Kara-Murza, A. (eds), (1989). *Totalitarizm kak istoriko-kul'turnyy fenomen*. Sbornik nauch. Rabot [Totalitarianism as a historical and cultural phenomenon.]. Moskva: AN SSSR. [In Russian].
22. (1978). *Istoriya fashizma v Zapadnoy Yevrope* [History of fascism in Western Europe]. Moskva: Nauka. [In Russian].
23. Markuze, G. (1994). *Odnomernyy chelovek. Issledovaniye ideologii Razvitogo Industrial'nogo Obshchestva* [One-dimensional man. Study of the ideology of the Advanced Industrial Society]. Moskva: REFL-book. [In Russian].
24. Aron, R. (1993). *Demokratiya i totalitarizm* [Democracy and totalitarianism]. Moskva: Tekst. [In Russian].
25. Sartori, G. (1976). *Parties and party system. A framework for analysis*. London: Cambridge University Press, Vol. 1. [In English].
26. Almond, G. & Powell, B. (1966). *Comparative Politics: Developmental Approach*. Boston: Little and Brown company. [In English].
27. Curtis, M. (1980). *Totalitarianism*. London: New Brunswick. [In English].
28. Sartori, G. (1993). Totalitarianism, Model Mania and Learning from Error. *Journal of Theoretical Politics*, (5), 1, pp. 5-22. [In English].
29. Tormey, S. (1992). *Making Sense of Tyranny: Interpretations of Totalitarianism*. Manchester University Press. [In English].
30. Zhelev, Zh. (1991). *Fashizm* [Fascism]. Moskva: Novosti. [In Russian].
31. (1977). *Bol'shaya Sovetskaya Entsiklopediya* [Great Soviet Encyclopedia]. Moskva: Sovetskaya Entsiklopediya. [In Russian].
32. Tol'yatti, P. (1974). *Lektsii o fashizme* [Lectures on fascism]. Moskva: Politizdat. [In Russian].
33. (1986). *Materialy XXVII z'yizdu Komunistychnoyi partiyi Radyans'koho Soyuzu*. Kyiv: Vydavnytstvo politychnoyi literatury Ukrayiny. [In Ukrainian].

Rozumyuk V. *The Totalitarian Legacy of the Post-Soviet Countries: Theoretical Reflection of the Problems of Totalitarianism.*

The theoretical reflection of the totalitarian phenomenon was studied. It was established that there is no single generally accepted scientific theory of totalitarianism in modern political science, moreover, despite the long-term development of this problem, researchers did not even manage to clearly define the subject of the discussion, so diametrically opposed answers to fundamental questions regarding form-forming and essential features led to antagonistic differences in views on this complex phenomenon in the social and political life of society – from the complete denial of the very fact of its existence to the granting of an omnipresent, universal, timeless character.

It was determined that in the process of development of the theory of totalitarianism in the West, several complementary and sometimes mutually exclusive concepts were formed, within which this phenomenon was interpreted as a “closed society” and a particularly cruel lawless autocratic dictatorship, based on modern technology and mass legitimation, was identified with socialism, one-party system, terror and authoritarianism, was interpreted as a product of the irrational psychological and characteristic structure of the consciousness of an ordinary individual and “unproductive human orientations” in the conditions of the birth of a mass society. It has been proven that the loss of clarity of evaluation criteria and the transformation of the term itself into a commonly used emotionally colored negative epithet called into question the scientific value of the very concept of totalitarianism, which had already undergone significant ideological compromise, too often serving as a quasi-theoretical legitimation of the policy of forceful confrontation between two hostile blocs. The urgent need to combat Soviet communist expansion had an extremely negative impact on the scientific value

and quality of a large part of the research, turning it into a stereotypical collection of myths and propagandist clichés, monotonous accusations and boring curses, which led to a permanent crisis of the concept of totalitarianism and its characterization “rather as metaphors than of a clear scientific theory” and “appendix to the Cold War”.

It is concluded that despite the permanent crisis of the theory of totalitarianism, the revival of authoritarian dictatorships in the first quarter of the XXIst century caused a new wave of popularity of already forgotten scientific concepts. Their heuristic potential is still far from being exhausted, therefore, despite the gradual distancing from the political catastrophes of the XXth century, interest in totalitarianism in society not only does not fall, but also constantly grows, scientific discussions not only do not subside, but also intensify and deepen, receiving from each succeeding generation has a new meaning and various nuances, which are especially relevant when summing up the past, solving the problems of the present, and outlining the prospects for the future.

Keywords: *totalitarianism, theory, fascism, communism, ideology, terror.*